

UDK 316.334.56(497.5 Osijek)''1687/1926''

Pregledni rad

Helena SABLIĆ-TOMIĆ (Osijek)

Umjetnička akademija

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

hst@uaos.hr

Hrvoje MESIĆ (Osijek)

Odjel za kulturologiju

Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

hmestic007@gmail.com

GENIUS LOCI OSJEČKOG NUTARNJEG GRADA

Označiti grad znači promatrati ga kao na određeni prostor. Stoga provođenje ispravnog čitanja njegova teksta, prepoznavanje, razumijevanje i mapiranje onih vrijednosti koje pomažu u stvaranju i otkrivanju identiteta, u suodnosu je s djelovanjem grada i pojedinaca. To je proces koji omogućava spoznaju genius locia (duha mjesta). Označiti mjesto Gradom znači poznavati njegov ambijentalni, geografski i klimatski položaj, definirati ga osobinama njegovih stanovnika, njihovim sposobnostima i djelatnostima te njihovim duhovnim građanskim specifičnostima. U radu će se istraživački pogled zaustaviti na onim semantičkim prostorima koji Nutarnji grad (Tvrđu) čini najurbaniziranijim dijelom Osijeka, posebno na oblikovanju građanske kulture od oslobođenja Osijeka od Turaka, 29. rujna 1687. pa sve do rušenja tvrđavskih bedema 1923–1926. godine. Naime, vojni časnici, trgovci i obrtnici imali su jedinstveni ritam privatnoga vremena što nameće tezu kako u građanskom prostoru ponavljanje nije rutina, već ono individualnu naviku pretvara u svojevrstan obred.

Ključne riječi: *osječki Nutarnji grad (Tvrđa), duh mjesta, semantički prostori, ritam privatnog vremena*

Uvodno

Nutarnji grad Osijek imao je značajnu upravnu, gospodarsku, obrazovnu, vojnu i kulturnu ulogu.¹ Kada je želio semantički odrediti urbani prostor, Duško Kečkemet promatra grad kroz dvije temeljne strukture: 1. fizička struktura – trgovi, šetnice, parkovi, kuće, ulice koji određuju njegov izgled, prostorne odnose i funkcionalnosti dajući materijalni okvir za odvijanje života; 2. socijalna struktura koja prepoznaje kretanja ljudi, njihove navike i sjećanja.² Otkrivanje grada istovremeno ga označujući, pretvaranje mjesta i radnje svakodnevice u posvećene oblike, Grad postaje umjetničko djelo, a umijeće življenja u njemu posebna umjetnost. Njegova arhitektura i urbanizam bivaju prostorima kulturalnoga pamćenja dok sustav znakova stvara osobit odnos koji označava grad kao tekst kulture, odnosno kao njegovo opunomoćeno mjesto memorije.

I. Zapisi redovničkih ljetopisa

O ritmu građanskog privatnog vremena bilježe „Zapisi redovničkih ljetopisa“ koji opisuju različite događaje u gradu označujući tako život stanovnika Nutarnjega grada. Iz „Ljetopisa“ se ne vidi samo dušobrižništvo nad narodom već i briga za osnovne stvari poput nabavka hrane i popravak crkvenih građevina. Posebna se briga vodila o nabavci vina, a vino su često konzumirali građani i redovnici, o čemu svjedoče mnogobrojne gostionice i točionice u gradu. Vino se u to vrijeme konzumiralo više kao hrana, nego kao piće. Redovnički ljetopisi bilježe i moralnu osudu onih koji nisu puštali svećenike u svoju kuću da bi ih blagoslovili. Naime, svećenik je tada popisivao koliko je tko dao novca te upućuje pogrde onima koji nisu ništa darovali: „Svetinju i ne treba davati psima“. U zapisima pronalazimo i pojavu duha, tj. prikaz jedne žene/bludnice koja je tražila da se pokopa na posvećenom tlu. U kratkom vremenu duh te žene dolazio bi tražiti pravdu. Ljetopisi iz franjevačkog samostana zapisuju i osebujne smrtovnice pa tako na jednom mjestu piše: „On je pomoću svojega čuvenog znanja i radom u znanosti vraćao zdravlje gluhima, slijepima, slomljenima i onima koji su patili od drugih bolesti pomoću električne mašine te je pomogao mnogim drugim bijednicima. Eto, nakon što je tolikim djelatnostima radio za opće dobro, uvijek s ljubavlju, umro je u

¹ Usp. s Helena Sablić-Tomić, *U osječkom Nutarnjem gradu*, Zagreb – Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2017, str. 221–273.

² Duško Kečkemet, *Grad za čovjeka – o dehumanizaciji suvremenog urbanizma*, Zagreb, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1986, str. 11.

najvećoj strpljivosti na žalost sviju danas s 53 godine, 11 mjeseci i 11 dana.“³ Oporuka jednog franjevca navodi da svoje blago daje braći u samostanu, a iznos od 3.000 forinti dobiva šestero studenata.

II. Gradski vrt: javni život i privatna druženja

Visoki časnici, obrtnici i trgovci veći dio svojega vremena posvećuju javnome životu, ali privatna druženja poput odlazaka u krčme, gostionice i svratišta, igranje različitih karata (tarok, preferans, makao, kalabris, alšoš, piket, batto), građanske dobrotvorne zabave, šetnje, odlazak na kazališne predstave, koncerte i izložbe, proslave imendana, rođendana i crkvenih godova, pučke i trpezarijske svečanosti, oni su rituali kojih se nisu željeli odreći. Često se odlazilo na plesne zabave u Gradski paviljon koji se nalazio u prostoru Neustadta koje je pripadalo četvrti Nutarnji grad. Na samom ulazu u vrt nalazila se klasicistička zgrada podignuta 1804. godine.⁴ „Osječki ljetopisi“ pišu kako je 7. rujna 1858. godine izgorio Paviljon Gradski vrt, a nova zgrada svečano je otvorena 9. kolovoza 1863. u 21 sat.⁵ Bila je to zgrada s najvećom plesnom dvoranom u Osijeku, a protezala se južnom stranom zgrade, a flankiraju je dva uska duga trakta kavane s jedne i slastičarnice s druge strane. Veliko predvorje s dvjema garderobama i dvama uskim jednokrakim stubištima koja vode u prostorije galerija i balkona za orkestar nalazilo se na sjevernoj strani.

Osim odlaska na plesne zabave, vojni časnici su odlazili i u Gradsku streljanu koja se također nalazila u Gradscome vrtu.⁶ Naime, krajem 18. st. Nutarnji grad izgubio je važnost u sustavu obrane jer se 25. srpnja 1783. sjedište general komande za Slavoniju preselilo iz Osijeka u Petrovaradin zbog odluke cara Josipa II da se za mogući novi rat s Turcima treba premjestiti vrhovno zapovjedništvo vojske bliže granicama Turskoga Carstva. Nametnula se, stoga, potreba praktične vježbe u gađanju za vojnike. Osječko Građansko streljačko društvo osnovano je 1784, a zgrada streljane u klasicističkom stilu dovršena je 1804. i smjestila se zapadno od paviljona Gradski vrt. Članovi društva bili su grofovi Normann, Pejačević, Esterhazy pa Carl Divald, Vjekoslav Hengl, Josip Čordašić i drugi. Autentični svjedoci djelatnosti Društva i ugleda njegovih mnogobrojnih članova sačuvani su predmeti i dokumenti, od oslikanih streljačkih ciljeva, preko streljačkih pušaka i pehara. Svi predmeti su digitalizirani. Vrijednu cjelinu čine oslikani streljački ciljevi u tehnicu tem-

³ Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi: 1686–1945.*, Osijek, Povijesni arhiv u Osijeku, 1993, str. 78.

⁴ Usp. Dragica Gucunski, *Osječki perivoji i drvoredi*, Osijek, Državni arhiv, 2002, str. 24.

⁵ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 193.

⁶ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *200 godina streljaštva u Osijeku*, Osijek, Muzej Slavonije, 1984, str. 3.

pere na drvenoj podlozi na kojima se već od 1787. prati stilski razvoj oslikanih ciljeva i umjetnički ukus naručitelja. Autori su ostali nepoznati jer nisu potpisivali svoje radove. Osnova slikarskog djela jest kvadratnog oblika, samo slikano polje jest kružno, dok je preostali dio slikar vješto iskoristio za poetski tekst. Tekst koji prati kružni oblik slikanog polja je objašnjenje slikanog prikaza. Na jednom od streljačkih ciljeva piše: „Ihr Her Schützen Höret mich / es ist genug für heuer / Die Flödermauss geht auch zuhauz.“ – „Vi gospodo strijelci čujte me sada / dosta je bilo za danas / Jer i slijepi miš leti svome domu“, dok drugi sadrži tekst: „Ihr Her Schützen Höret mich / es ist genug für heuer / Den Schützen Frierts so gut wie mich / bey den gemahlenen Feuer.“ – „Vi gospodo strijelci čujte me sada / dosta je bilo za danas / Svakom strijelcu odmah je gladno, baš kao i meni / pri dogorjeloj vatri.“⁷ Jasno se daje zaključiti kako je tekst uputa strijelcu na koji dio slike treba biti usmjeren nišan.

Pridošlo njemačko stanovništvo nastojalo je da Osijek bude urbanistička kopija Beča pa je tako sagrađen i osječki Schönbrunn, (schön brunn na njemačkom jeziku znači lijepi zdenac), gradski perivoj na površini od 42.484 m².⁸ Već i sam prilaz s ceste Gradscome vrtu bio je vrlo dojmljiv. Na glavnom se ulazu nalazila lijepa klasicistička zgrada podignuta 1804. godine koja je bila uvučena u odnosu na gradsku cestu, a ispred pročelja imala je kružni tok koji je bio uređen poput maloga perivoja. Taj pretprostor činila je u središnjem dijelu velika okrugla gredica na kojoj se njegovalo sezonsko cvijeće. Gredica je bila obrubljena niskom šimširnom živicom. Oko gredice bila je jednosmjerna kružna cesta, što je omogućilo jednostavan dolazak i odlazak vozilima. Sve je to bilo obrubljeno drvoredom visokoga drveća. Drvored je imao ulaz i izlaz s ceste, ulaz u gradsku bolnicu te prolaz u perivoj. Glavni je ulaz u perivoj bio uz lijevu stranu pročelja zgrade.⁹ Nakon zgrade paviljona koja je na svojoj južnoj strani imala prostranu terasu, protezao se perivoj Gradski vrt. Iza začelja ulazne zgrade prema jugu bio je raskošni barokni perivoj koji se odlikovao bogatim cvjetnim nasadama različitih geometrijskih oblika te mnogim stazama obrubljenim drvoredima koje su međusobno bile povezane u složeni sustav šetnica. Najšira je šetnica bila središnja koja je bila puna uredno poredanih bijelih klupa. Na početnom je dijelu bila obrubljena nekoliko metara visokim zelenim zidom izgrađenim od šišanoga graba, koji je imao, uzgojnim rezanjem oblikovane velike nadsvođene otvore, što je omogućavalo uvid u mnoge ukrasne perivojne detalje i isticalo njihovu raznolikost. Osječani su te „zelene zidove“ zvali „šenbrunskom živicom“. Idući prema jugu, staza je vodila do

⁷ Prijevod preuzet iz kataloga izložbe *220 godina streljaštva u Osijeku*, Muzej Slavonije, Osijek.

⁸ Isto pod 4. Dragica Gucunski, str. 22.

⁹ Isto pod 4. Dragica Gucunski, str. 24.

lijepoga glazbenog paviljona mrežaste drvene građe od kojeg su staze vodile na sve strane. U vrijeme toplijih mjeseci održavali su se u njemu promenadni koncerti.¹⁰ Nedaleko od glazbenoga paviljona, idući glavnom šetnicom, nalazio se Pejačevićev zdenac. Dana 16. siječnja 1903. godine, Ljudevit Mayer, vlastelinski upravitelj, izvještava gradsko poglavarstvo: „Presvetli gosp. Grof Pavao Pejačević Virovitički u Podgoraču namjerava polag priloženog nacrtu pokloniti gradu zdenac, monumentalno izveden, koji bi se imao postaviti u gradskom vrtu, te molim ovime, kao zastupnik presv. Grofa, da bi slavno poglavarstvo, dotično gradsko zastupstvo to dozvolilo“.¹¹ Zdencu su bila predviđena dva moguća mjesta za njegovo postavljanje. Gradski zastupnik gosp. Labuner veli, da je sa vlastelinskim upraviteljem Presvijetloga darovatelja gosp. Mayerom bio u gradskom vrtu radi dva mjesta, gdje da se poklonjeni zdenac postavi. Dva mjesta je našao gdje bi se mogao postaviti i to ili pred kućom kod ulaza, gdje je sada *rondeau* ili u drvoredu gdje je kušaona, no njemu da se čini zgodnije ono prvo mjesto pa ga preporuča gradskom zastupstvu.¹² Kako je želja samog grofa bila da se zdenac smjesti unutar Gradskega vrta, građevno povjerenstvo napravilo je očevit te je zdencu dodijelilo mjesto – sredinu srednjeg drvoreda od kestena na kojem se ima izvesti *rondau* poput onoga gdje je smješten paviljon za glasbu.“¹³ Zdenac je svoje svečano otkrivanje imao 29. lipnja 1903. godine, a grofa je zastupao poznati osječki odvjetnik i političar Dragutin Neumann.¹⁴ Pejačevićev zdenac izgrađen je u poduzeću „Hofbauer i Schulhof“ prema nacrtu osječkoga arhitekta W. C. Hofbauera. Zdenac je rijedak primjer vrtne opreme te vrste. Njegova zahtjevna umjetnička izvedba svjedoči o visokoj zanatskoj razini grada Osijeka u razdoblju rane secesije.¹⁵ Drveće divljega kestena bilo je poredano u cik-cak rasporedu čime se dobilo dovoljno slobodno obzorje, a posjetitelji su to doživljavali kao da se perivoj pruža u beskonačnost. Posljednje lijevo perivojno polje s livadom služilo je kao dječje igralište. Vrtuljak je projektirao glasoviti osječki arhitekt Viktor Axmann. Perivoju je pripadao i staklenik koji se nalazio na sjeveroistočnoj strani. Bio je dugačak 50, širok 20, a visok 6 metara. U njemu su se proizvodile sadnice, uzgajalo suptropsko i tropsko bilje visoko nekoliko metara, a služio je i kao zimovnik, poglavito za tropsko ukrasno bilje koje je ljeti ukrašavalo perivojne gredice.

¹⁰ Isto pod 4. Dragica Gucunski, str. 25.

¹¹ PAO, GPO, red. spisi 1204/1903

¹² PAO, GPO, knjiga br. 1054. Zapisnici gradskog zastupstva za godinu 1903, red. br. 13.

¹³ PAO, GPO, red. spisi uz 6795/1903

¹⁴ Vilim Matić, *Pejačevićev zdenac i kuća Wlaszak*, u: *Secesija u Hrvatskoj*, zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Osijek, 1997, str. 22–24.

¹⁵ Julio Martinčić, *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka*, Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2001.

U Gradskom vrtu održavale su se vrtne priredbe, cvjetni korzo početkom ljeta kada su građani, posebice mlađi, dolazili ukrašeni cvijećem, pokladne priredbe te šahovske zabave. Svake nedjelje i za blagdane, od svibnja do listopada, koncertirao je vojni orkestar u jutarnjim i poslijepodnevnim satima dok su u večernjim satima priređivani plesovi. Za cijelu sezonu mogla se kupiti karta u pretplati, a primjerice 1869. godine iznos je bio 5 forinti.¹⁶ Svečane koncerte priređivala su i osječka glazbena društva, a u kolovozu 1863. godine organiziran je susret glazbenih društava Pečuha, Apatina i Osijeka. Sveukupan broj posjetitelja bio je 6000.¹⁷ Zsigurno jedan od značajnijih događaja za grad bilo je održavanje Gospodarsko-šumarske i gospodarsko-obrtne regionalne izložbe koja je priređena u Gradskom vrtu na površini oko 24.000 kvadratnih metara, a koju je 20. kolovoza 1889. godine otvorio njezin glavni pokrovitelj Khuen Hedervary. Godinu dana kasnije iz vrta je prvi puta u Osijeku poletio balon na topli zrak.

U „Osječkom vodiču“ iz 1893.¹⁸ opisuje se Gradski vrt na sljedeći način: „Šetališta i liepih drvoreda imade u Osijeku dosta, jer su svi dielovi grada spojeni drvoredi sa obje strane ceste, a sva Tvrdja je obkoljena liepimi alejama. Općinstvo Gornjega grada rado pohadja vrt grofa Pejačevića na početku Ritfale i pukovnijski vrt izmedju Gornjega grada i Tvrdje, ali od svih šetalište je najviše posjećivan Gradski vrt. (...) Iz svih dielova može se u Gradski vrt konjskom željeznicom ili pješice hladovitimi drvoredi. Gradski vrt je u Novom gradu, a velik je više jutara. Najprije se dolazi u prednji manji dio, koji se prostire od ceste pak do gostionske kuće, a iz ovoga možeš u pravi perivoj s obje strane gostione. Gostiona je liepa kuća sa velikom terasom i najvećom i najliepšom plesnom dvoranom osječkom. Od gostione pružio se vrt prema jugu u duljinu a može se zapravo podijeliti na dvoje. U prvom dielu je umjetno uredjen perivoj, sred bujnog zelenila koje se pričinja zelenim zidom je smješten liepi paviljon za glasbu, od koga vode staze na sve strane vrta. Podje li se od paviljona srednjom stazom dolazi se u drvored divljeg kestena koji vodi drugim dielom vrta do kraja. S obje strane vrta vode krasni hladoviti drvoredi graba, jasena i lipe koji se pričinjaju velikim zelenim hodnicima. U ovom dielu vrta se vide još neki ostanci gospodarsko-šumarske izložbe koja je tu 1889. obdržavana. Tu je Bauerova pivovara, nedaleko ove je u jednom paviljonu smještena strieljačnica. Na protivnoj strani je liep zdenac i od izložbe preostalo deblo hrastovo u čijoj šuipljini se može urediti lugarska sobica. A da se

¹⁶ Sonja Gaćina, Grgur Marko Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek, Muzej Slavonije, 1996, str. 545.

¹⁷ Isto pod 16. Sanja Gaćina, Grgur Marko Ivanković, str. 545.

¹⁸ Woerl's Reisehandbücher: *Führer durch Esseg und Umgebung, Mit Plan der Stadt*, Herausgeben von Leo Woerl in Würzburg, 1893, str. 15–20.

i mali svijet naužije zabavice je odbor za uređenje Gradskoga vrta namjestio dvie velike nihaljke i krasan vrtuljak. Podješ li do južne strane vrta, otvara se ti se vidik na široku ravnicu slavonsku po kojoj se nanizali osječki majurevi. Nedjeljom i svecem kada glasba svira, nagrne u Gradski vrt toliko svijeta iz svih diehlova grada da misliš da si u kojem velegradskom vrtu, a zabave i okriepe ima svake vrsti.“

Prethodno spomenuti glazbeni paviljon bio je dio bujnoga zelenila, a drvored iza njega vodio u je drugi dio vrta. Perivojem Gradski vrt dominirali su cvjetnjaci različitih geometrijskih oblika, obrubljeni živicom od šimšira, drvoredi divljih kestena, graba, javora, jablana, lipe, a posebno je lijepa bila aleja ruža. Za bilje se brinuo jedan vrtlar, a nazivan je perivojnik, dok su na red i dobro ponašanje građana brinuli redari.

Vrlo rado čitale su se knjige engleskih, francuskih, latinskih i njemačkih autore o čemu svjedoče biblioteke iz stanova uglednih obitelji. Tako se u biblioteci jednoga osječkog trgovca Antuna Kostića našlo stotinjak knjiga, čitao se W. Shakespeare, C. Dickens, G. Sand, F. Schiller, a najviše se čitao talijanski prijevod „Život i pustolovine Robinsona Crusoea“ pisca Daniela Defoea.¹⁹ Na popisu sastavljenom nakon njegove smrti 14. veljače 1765. godine najčešće se spominju gramatike (latinska, grčka, španjolska), a zabilježena je i knjiga na hrvatskom jeziku nalova „Opsada Sigetska“.²⁰ U kućama Nutarnjega grada osim uglednika i časnika, živjeli su pučani i vojnici.

III. Gastronomija

Uz visoko plemstvo u vojnim i javnim službama živjelo je u Nutarnjem gradu i nekoliko plemićkih obitelji koje su zajedno s bogatim trgovcima svoju svakodnevnicu nastojale učiniti što ugodnijom²¹ međusobno se posjećujući i organizirajući gozbe. Često su se objedovali purani, kopuni i kornjačevina. Pilo se vino iz Italije, a od likera ponajviše ružolin (rosolio). Obavezno se na kraju ručka služio kolač o čemu svjedoči i obimna knjiga „Uputa za kuhanje“ iz 1906. godine. Donosimo nekoliko recepata iz nje: 22. *SULC OD JABUKE*: Kilu jabuka izrezati na četvrtine i tako dugo kuhati u litri vode dok nisu raskuhane. Onda ih ohladiti i ispasirati i uvijek uzeti na 3 čaše soka jednu čašu šeće-

¹⁹ Ive Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, Grafika, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Agencija za obnovu osječke Tvrđe, 2000, str. 114.

²⁰ Iz samoga se naslova ne vidi radi li se o tiskanom izvještaju Franje Črnka, komornika Nikole Zrinskog ili pak o prijevodu s talijanskog iz 1570. godine. Usp. Marija Malbaša, *Talijanski prijevod opisa sigetske katastrofe iz g. 1570.*, u: Osječki zbornik IV., Osijek, 1954, str. 152–154.

²¹ Isto pod 19. Ive Mažuran, str. 109–114.

ra; 18. *NUSEN ŠNITE*: 15 dkg fino istucanih oraha; 15 dkg istucanog šećera; 1 tabla rastopljene čokolade; 6 žumanjaka; 12 zrna pečene, istucane i prosijane kave; 1 cijelo jaje pjenasto umutiti; snijeg od 6 jaja; 2 dkg brašna; sve skupa u plehu (limu, tepsiji) ispeći i podijeliti u 2 dijela; na taj fil staviti glazuru od čokolade i izrezati na šnite; 19. *LIMUN KRAFNE*: od 250 dkg maslaca odvojiti 240 dkg i pomiješati sa šećerom u kojem je naribana limunova kora; 8 tvrdo kuhanih žumanjak, umijesiti tijesto na dasci; tanko izvaljati i male krafnice s modlom izvaditi, staviti na pleh i peći. Tada dvije po dvije s ukuhanim puniti.

Nedjeljom se posluživao damen kapric za koji su potrebni sljedeći sastojci: tijesto – 12 dkg maslaca, 5 žumanjaka, 3 žlice šećera, 20 dkg brašna, 3 dkg kvasca, 7 žlica mlijeka, malo soli, marmelada od marelica; za snijeg – 5 bjelanjaka, 3 žlice šećera. Priprema: izrađenom maslacu miješajući dodati žumanjke i šećer; polako dodavati brašno, na mlijeku dignuti kvasac i prstohvat soli; dobro izmiješanu smjesu uliti u namašćenu ili papirom za pečenje obloženu tepsiju; dopola ispečeno tijesto namazati marmeladom od marelica; dodati pripremljeni snijeg od bjelanjaka i šećera; zapeći dok ne porumeni; rezati na četvrtine. Fina je kuhinja bila povlasticom građanske aristokracije, a blagovanje je društveni čin koji demonstrira bogatstvo, moć, ugled i ukus.²²

Tijekom devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća kada bi crkveno zvono otukalo 11 sati, što je podsjećalo na petak 29. rujna 1687. godine kada je zadnji osmanlijski vojnik napustio grad, praktične su domaćice počinjale zakuhavati tjesteninu pa se taj sat popularno zvao „Mehlspeisen Glock“ jer je trebalo šezdeset minuta toga dana da ručak bude u podne na stolu! Vremenom se ovaj komplicirani izraz promijenio u *knedl sat* po omiljenim knedlama od šljiva koje bi se tada počele pripremati. Za dobru pripremu knedli potrebno je 1 kg krumpira, 1 jaje, malo ulja i soli te cca 200–250 g oštrog brašna. Krumpir se kuha u ljusci, oguli što topliji, protisne kroz prešu u veliku zdjelu. Doda se brašno. Količina brašna varira ovisno o kvaliteti krumpira (ako je mlad, bit će vodenastiji pa će trebati više brašna, a stari je suši i zahtijeva manje brašna). Također, može se dio brašna (otprilike 1/5) zamijeniti grizom. U krumpir i brašno dodaje se malo ulja, soli i jedno jaje i rukom se mijesi tijesto dok se sve fino ne izmiješa. Nije potrebno previše mijesiti, da tijesto ne bude prežilavo. Odvajati komade tijesta, na dlanu ih oblikovati u tijesto debljine cca pola centimetra i time omatati šljive. Umjesto šljiva, mogu se koristiti i marelice. Kad se svlada vještina pravljenja knedli, umjesto voća, može se koristiti i džem u odabiru željenog okusa. Od ove količine krumpira dobit će se dvadesetak knedli.

Toga dana su vojnici, ali i mnogi drugi, objedovali još jednu tjesteninu, ovoga puta slanu, koja se naziva granadir marš odnosno krpice s krumpirom.

²² Usp. Herbert Heckmann, *Radost blagovanja*, u: *Gordogan*, XII, 34–35, 1991, str. 151–158.

Kako bi se spremio dobar granadir marš potrebni su: 1 kg krumpira, 1 srednja glavica crvenog luka, 1 jaje, 2 ljuske jajeta mlake vode, meko brašno po potrebi, sol, papar, mljevena crvena paprika. Priprema se on na sljedeći način: krumpir se s ljuskom skuha i očisti; na masnoći se isprži sitno iskosani luk; dodaju se krumpiri pa se izgnječe; začini se solju i crvenom mljevenom paprikom; od jednog jajeta, soli, mlake vode koliko stane u dvije ljuske od jajeta i brašna napravi se glatko tijesto; razvalja ga se i izreže u obliku trganaca ili krpica pa se tijesto skuha u slanoj vodi i doda krumpir i luk. Servira se toplo uz salatu od svježih krastavaca i vrhnja.

IV. Popularna mjesta

Kulturnu poveznicu srednjoeuropskih gradova čine gostionice, svratišta i kavane u kojima se odvija značajniji udio kulturnoga i javnog života grada i koje su nadrasle funkciju mjesta predaha pa one postaju mjestom okupljanja umjetnika, intelektualaca, gradskih uglednika, ali i inih građana željnih pozornosti ili patnje, gladnih socijalnoga statusa. Njihova se uloga kroz povijest mijenjala, od 18. stoljeća pa sve do danas postaju ona popularna mjesta, a Jürgen Habermas njihovu pojavu ocjenjuje kao značajnu manifestaciju društvenoga razvitka javne sfere u kojima se okupljala inteligencija. Svaka je bila sjedište određene profesije ili struke, imala posebnu uglađenost te uočljivu posjećenost određenih gostiju. Nalazile su se one u svojevrsnom žarištu interesa oblikujući jedan poseban *spleen* u vrijednost trga, ulice i grada u kojemu su se nalazile.

Krčmarenje u Nutarnjem gradu bilo je važan segment privrednoga života. U Kuhačevoj na broju 31 nalazila se nekada najotmjerenija osječka gostionica „K bijelom vuku“ u kojoj su izvođene i manje kazališne predstave. U njoj se osim piva, vina i drugih alkoholnih pića, ispijala i kava.²³ U njoj je prenoćio vraćajući se iz Budima biskup Josip Kuković 2. ožujka 1835. godine,²⁴ a desetak godina nakon njega ban Jelačić vraćajući se iz Mađarske u Hrvatsku preko Slavonije, svratio je upravo ovdje na piće i nakon sat vremena zadržavanja²⁵ produžio dalje. Mogla se u ovoj gostionici naručiti schwartz kava, kapuziner kava (crna kava s nekoliko kapi slatkoga vrhnja), melange (kava s istom količinom kave i mlijeka), brauner kava (smeđa) ili verkhert kava (gotovo bijela). Kasnije su se u osječkim krčmama i kavanama „javljali različiti poticaji, društveni i umjetnički pokreti, stalni se gosti poistovjećivali

²³ Zlata Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, Osijek, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2001, str. 75.

²⁴ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 150.

²⁵ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 174.

s kavanama (i gradom), dali joj posebnu značajku i određivali joj *rang*. Sva-ka je bila sjedište određene profesije ili struke, imala posebnu uglađenost te uočljivu posjećenost određenih gostiju. Nalazila bi se u svojevrstnom žarištu interesa i izražavala neku posebnu vrijednost trga i ulice u kojoj se nalazila.²⁶ Njihova uloga kroz povijest varirala je od nadomjestka obiteljskom okružju, produženoga radnoga mjesta do mjesta na kojem se može izgraditi novi identitet, mjesta s kojim se identificira i na kojem se može doživjeti društveno priznanje. Kako je stajaća vojska predstavljala važan izvor prihoda, broj krčmi i krčmara stalno je rastao pa u zapisnicima komorske uprave između 1745. i 1770. godine pronalazimo podatak o postojanju čak 34 krčme unutar njega.

Na jugoistočnom križanju Franjevačke i Kuhačeve ulice br. 5 nalazi se jednokatna uglovnica, poznatija kao gostionica „Zlatno sunce“, a 1752. godine njezinim je vlasnikom postao Franjo Fritz, kovački majstor, a Franjo Ksaver Walter kupio ju je od njega 1765. godine za 700 forinti. On je staru južnu kuću srušio i izgradio katnicu na uglu, a 1774. ju je prodao graditelju Ivanu Schmidtu. U staroj kući koju je Walter srušio nalazila se spomenuta gostionica. Zbog dobrog mjesta, križanje tvrđavskog Carda i Decumanusa te tradicije stare gostionice, Walter je prizemlje nove kuće namijenio za gostionicu istoga imena. Uglovnica je dao izgraditi u duhu kasnobaroknoga tvrđavskog graditeljstva pa je u prizemlju poslovni, a na katu stambeni prostor. Kuća je tijekom 19. stoljeća više puta mijenjala vlasnike, a početkom 20. stoljeća vlasnik je bio pekar Eugen Faith.

U to vrijeme bilo je dosta i nepogoda koje su vukle za sobom epidemije i bolesti, a Antun Josip Turković u svome dnevničkom zapisu govori kako je dnevno umiralo 20–30 osoba te kako su mnoga sela zatvorena zbog bolesti. Za vrijeme francuskih ratova francuski zarobljenici bili su smješteni u Tvrđi. Bilo ih je nekoliko tisuća odjednom. Od maršala do običnih vojnika pa su često razmješteni po građanskim kućama.²⁷ Donijeli su oni i proširili francusku (galsku ili gospodsku bolest), tj. razne spolne bolesti. Najčešće su se ipak javljale kolera i kuga. Godine 1795. stigla je prava vijest o pojavi kužne bolesti u Srijemu. Zatvorene su tri kuće građana: „K zlatnoj kugli“, „K patki“, „K puškari“ jer su tri žene potajno izvana prešle kordon i ušle u Tvrđu u te kuće pa su pod stražom odvedene natrag.²⁸ Do kritične situacije došlo je 1831. godine, jer se u Ugarskoj pojavila kolera pa je uvedena zabrana kretanja ljudi i stoke. Ubrzo je i u Nutarnjem gradu preventivno bila uvedena zabrana kretanja, no bolest je ipak došla u grad. Kolera je ostavila mnogobrojne žrtve, a posljedica zatvaranja grada bila je četverostruko poskupljenje živežnih namirnica. Osijek

²⁶ Zlata Živković-Kerže, *Osječke kavane*, u: *Hrvatska revija*, br. 4, 2003, str. 20.

²⁷ Kamilo Firingier, *Napoleonovi vojnici u Osijeku*, u: *Osječki zbornik*, br. 1, Osijek, 1942, str. 29.

²⁸ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 120.

je sada bio zatvoreni grad, što je ubrzo dovelo do nestašice osnovnih živežnih namirnica, kao i sitnoga novca. Naročito je poskupilo brašno i meso. Kako bi riješio problem sitnoga novca, grof Kazimir Batthyany naredio je da bogati trgovac Antun Gorjup, vlasnik stare trgovačke kuće „Ilija Lekić“ assignira novac u vrijednosti od 5.000 forinti konvencionalne monete i to 2.000 forinti po 10 krajcara i 3.000 forinti po 20 krajcara, koje će se izdavati u tekućim brojevima i u konkretnoj seriji.²⁹ Zajedno s francuskim zarobljenicima kolera se pojavila prvo u gostionicama „K topu“ i „K patki“ pa su vlasti postavile stražu kod Valpovačkih vrata i na dravskom mostu. Najteža epidemija kolere zabilježena je 1836. godine.

Ulica Danice Pinterović krajem 19. stoljeća zvala se Staklarska, a zatim Obrtnička, jer se na broju 1 nalazio Obrtni zbor. Na istom je mjestu bila i gostionica „Kod ruže“, a na njezinu zapadnom dijelu, pored Valpovačkih vrata, protezao se Vojnički trg s postajom vojne diližanse. Na sjevernoj strani nekadašnje Beckersove ulice (danas Ulice Kamila Firingera), nalazile su se većinom stambene zgrade. Posebna je zanimljivost ove ulice u tome što je u devet građanskih kuća bilo čak sedam gostionica vrlo živopisnih naziva: „Crni medvjed“, „Kod šarana“, „Zlatni lav“, „Smeđi konjić“, „Zeleni križ“, „Zlatno sidro“ i „Tri potkove“. Zgrada u kojoj je bila gostionica „Crni medvjed“ nalazila se na današnjem broju 18, a u blizini je bila i znamenita gostionica „Kod šarana“ u kojoj je odsjedao i prijestolonasljednik Josip II kada je dolazio u Osijek. Jednom prilikom, 17. srpnja 1774. godine, došao je u Tvrđu oko 6 sati ujutro iz Valpova. Pješice je otišao do gostionice, ali je tamo zatekao bolesnu gošću koja je ležala, a bilo je i premalo udobnosti te se vratio u generalat.³⁰ Često je u „Šaranu“ („Carpiu“) noćio i nadvojvoda Austrije, Maksimilijan Ksaver, posljednji sin Marije Terezije.

Od Novih vrata (južnog ulaza u tvrđavu) pa sve do tvrđavskoga šetališta protezala se Novogradska ulica, od kraja 19. stoljeća poznata kao Kohlhofferova. Johann Kohlhoffer bio je krajem 18. stoljeća poznati osječki građanin, gostioničar i vlasnik kuće u današnjoj Franjevačkoj ulici na broju 3 koja je prvobitno bila kuća zidara Jakova Neuperta. U njezinu se prizemlju nalazila vrlo popularna osječka gostionica „K zlatnom volu“, a na katu je bio stambeni prostor. Bila je vrlo posjećena budući se nalazila na atraktivnom mjestu uz glavnu prometnicu i u blizini glavnoga ulaza u tvrđavu. Za one u potrazi za nešto intimnijim oblicima zabave, na raspolaganju su bile javne kuće, tzv. bludilišta, koja su bila jedina mjesta na kojima se legalno moglo baviti prostitucijom. U Tvrđi je, po svemu sudeći, to bila upravo ova gostionica. Ona

²⁹ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 171.

³⁰ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 72.

je bila kontrolirana „Statutom o nadziranju prostitucije u gradu Osijeku“, koji je točno propisivao djelatnosti i usluge koje su se mogle pružati u osječkim bludilištima. Taj statut, međutim, nije bio imun na izmjene i dopune, tako je 1887. godine predan zahtjev gradskom poglavarstvu da se ukine stavka koja, pod prijetnjom gubitka ovlasti za držanje bludionice, zabranjuje u tim ustanovama prodaju sve hrane i pića osim kave i čaja. U istom je zahtjevu zatraženo i reguliranje smještaja osječkih bludnica, kako bi one mogle živjeti isključivo u bludilištima, nikako u privatnim stanovima.³¹ Budući da su spolno prenosive bolesti bile česta i velika prijetnja normalnome zdravstvenom životu, velika se pažnja izvan bolnice pridavala upravo njima, a pokušalo ih se regulirati i pravnim putem. Prema „Pravilniku za bludilišta slobodnog i kraljevskog grada Osijeka“ (1911) i „Naputku za pregledavanje bludnica“, ustanovljeno je da bludnica ne smije imati manje od sedamnaest godina te da fizički i psihički mora biti spremna za tzv. „tjeranje bluda“. Čak je propisano uređenje bludilišta u kojemu bludnice moraju biti i u koja bi liječnik dolazio dvaput tjedno kako bi pregledao te djevojke. Zahvaljujući tome, raširenost spolno prenosivih bolesti bila je manja, no nitko nije mogao utjecati na tzv. osječke „štrumadle“, kavanske neregistrirane djevojke za zabavu, tzv. uličarke.

U zgradi do ljekarne bila je jedna od najstarijih tvrđavskih gostionica „K topu“. Ona je bila poznato gradsko okupljalište za zabave, razonode i opuštanja i kao takva imala je važnu društvenu ulogu. Gosti su u nju navraćali svakodnevno, tamo su se izmjenjivala iskustva, sklapala poznanstva i poslovi, u njima se šalilo, svađalo, smijalo i plakalo. U njoj su, kao i u brojnim drugima, posjetioci mogli uživati u raznim vrstama domaćih i stranih piva, vina, rakije i drugih pića. Sa zadovoljnim mušterijama bili su zadovoljni i vlasnici. Dok su gostioničari punili krigle, čelnici gradske uprave zadovoljno su trljali ruke ubirući poreze i pristojbe od prodaje pića u gradu.

„K trima potkovama“ najstariji je naziv ulice Kamila Firingera koji se vezuje uz kuću na današnjem uglu s Franjevačkom ulicom koja je u arhivskoj građi poznata kao kuća Leinbinger u kojoj je bila smještena prva masonska loža u Osijeku. Nalazila se ovdje i gostionica „Tri potkove“. Vrijedna zbirka inventara slobodnozidarske lože „Budnost“, originalni predmeti, nacrti, dokumenti i slike predstavljaju djelatnost osječke lože, aktivne u razdoblju 1773–1941. godine te svjedoče o nazočnosti slobodnih zidara ne samo u Osijeku nego i u mnogim drugim mjestima u Hrvatskoj.³² Počeci slobodnog zidarstva u Osijeku sežu u 1773. godinu kada je u Nutarnjem gradu osnovana loža „Zur

³¹ Stjepan Sršan, *Gradivo za povijest Osijeka i Hrvatske*, knjiga 21, Osijek, Državni arhiv u Osijeku, 2007.

³² Katalog izložbe *Osječka slobodnozidarska baština*, autori izložbe Grgur Marko Ivanković i Ante Grubišić, tekst Grgur Marko Ivanković, www.mso.hr

Wachsamkeit“, koja je do 1780. godine radila na latinskom, a zatim do 1783. na njemačkom jeziku. Slobodno zidarstvo u Hrvatskoj proširilo se tijekom 18. stoljeća, a prvu poznatu slobodnozidarsku ložu osnovao je u Glini grof Ivan Drašković. Društvo slobodnih zidara djelovalo je tajno, članovi su bili istaknuti građani, a borba protiv totalitarizma, tolerancija te lojalnost prema državi njihova su najvažnija načela. Zbog tajnih sastanaka i mističnih obreda često su osuđivani, osobito od strane Crkve, no bratovštinama slobodnih zidara pripadali su i neki važni crkveni dostojanstvenici, primjerice biskup Maksimilijan Vrhovec. Osječka slobodnozidarska loža „Vigilantia“ osnovana je zalaganjem grofa Stjepana Nitzkog. Njezini su članovi od osnutka pa do raspuštanja lože bili iznimno utjecajni u svim aspektima života, a osobito je važan bio njihov humanitarni rad.

Najstariju vijest o dolasku cirkusa u Osijek zapisao je 14. travnja 1800. godine osječki župnik Josip Antun Turković riječima: „Engleski su se jahači sa svojim kolima danas prvi put pokazali“. Međutim, tada su cirkusi imali vrlo skroman program jer se cjelokupna predstava svodila samo na jahanje.³³ Također je poznato da je Osijek 1886. godine posjetio „Circus Articelli“, čiji su jahači i akrobati oduševili Osječane.³⁴

V. Zaključno: Iz ženskog pogleda

Kapetan garde pruskog kralja Freiherr von Pirch na proputovanju kroz Osijek piše 1829. godine kako je proveo noć u Untervaroši u kojemu se vide samo lijepe, visoke i masivne kuće u kojemu živahna trgovina daje ugodan dojam pa ovo zadržavanje smatra udobnim. Društveni život je neusiljen, na svakom koraku susreće se bogatstvo, neki naročiti ponos i umjerenost.

Vilma Vukelić isprva krčmu opisuje kao prostor od kojega nećemo imati kakvih pozitivnih očekivanja, prostor koji su „posjećivali isključivo mali ljudi, da bi se ondje nesmetano opijali. Na raspolaganju je bila i posebna soba za bolju klijentelu u kojoj su stolovi bili pokriveni platnenim stolnjacima sa šarenim kockastim uzorkom. Na prljavim zidovima visjelo je ogledalo, zagađeno od muha, u zlatnom okviru, kao i portreti njihovih carsko kraljevskih veličanstava u krunidbenom ornatu.“³⁵ U memoarima piše kako su u gostionice najčešće zalazili činovnik i posrnuli pjesnik Lavović koji je „zatrovao dušu jalovim pesimizmom“ i „razdiran mučnim proturječjima samo u alkoholu nalazio načina da umanji pritisak, da rastjera maglu, da umakne progonima drugih i svog vlastitog

³³ Isto pod 23. Zlata Živaković-Kerže, str. 78.

³⁴ Marina Vinaj, *Povijest osječkih novina 1848–1945.*, Osijek, Muzej Slavonije, 1998, str. 24.

³⁵ Vilma Vukelić, *U stiješnjenim granicama*, Osijek, Matica hrvatska, Ogranak Osijek, 1997, str. 53.

ja“, zatim građevinski inženjer Gerhart „kojega se ne može uzeti za ozbiljno“³⁶, slikar Esinger čije „slike nisu uzimale pozornosti te je meo u gimnaziji beskrajsne hodnike...“³⁷ čiju će neprilagođenost autorica dodatno naglasiti podrobno opisujući sve poslove koje je kao čistač morao obavljati nastavljajući se na prethodni citat „...brisao prašinu po učionicama, skupljao otpatke, skidao paučinu, čistio klozete i ložio peći“. Sačuvana je u njima uspomena na njemačkoga pjesnika pučkih drama Ludwiga Anzengruberu koji je između 1860. i 1865. bio glumac u jednoj njemačkoj trupi u Nutarnjem gradu. Jasno je pokazala kako se kolektivni identitet šireg *franc-jozefinskoga* konteksta prepoznaje u velikim urbanim središtima koja potom postaju izvorisem projekcije dominantnih slika o stanju duha u manjim prostorima. Ukazujući oštrim rezovima na kulturno, političko i socijalno stanje u Osijeku, ona javno kritizira duhovnu letargiju europskih središta jer „upravo je ta homogena mješavina jezika, ponašanja, životnih navika i kulturnih manifestacija davala gradu onu tipičnu bečku atmosferu: lagodan život i ravnodušnost, objest s primjesom crnog humora, sentimentalnost bez dubine, smisao za umjetnost i druželjubivost uz pivo, siromaštvo mišljenja udruženo duhovnom umišljenošću, osjećaj za formalno koji je sam sebi postao svrhom u službi estetike koja je konzervirala postojeće.“³⁸

Prostor grada nije nalazio pozitivnih emocija prema ženi koja piše na njemačkom jeziku i još ga kritizira. Jer ona je pisala usuprot ležernosti patrijarhalne zajednice između 1880. i 1890. godine, koja je na tragu austrougarskoga trenda njegovala malograđanštinu i lošu imitaciju damske mode kratko ošišanih frizura s florentinskim šeširima ukrašenim nojevim perjem. Njoj je strašno smetala potreba gradske elite za šetnjom u „visokim cipelama na puceta od tzv. *everlasting-materijala*, s dvadeset sitnih puceta na svakoj cipeli, koja su pri kopčanju stalno bježale kroz prste, sa golemim pomodnim *echarpe* od atlasa koji su vezivani ispod struka i stalno su otklizivali, ali koji su svakoj pravoj toaleti davale krajnji šlif, a svojim su oblikom trebale zamijeniti *tourneure* od *roshara* za odrasle.“³⁹ Vilma Vukelić ironizirala je pomodnost jednoga duhovno ravnodušnog prostora. Premda potisnuta opisivanjem izvanjskih događanja, privatna i intimna stanja u funkciji su opisivanja svakodnevne atmosfere grada. U njima se izvrsno prepoznaju situacije u kojima često puta koegzistiraju suprotstavljena uvjerenja i spoznaje pa upravo ta istančana moć njezinih opažanja vezana je i uz opisivanje sukoba „starih“ i „mladih“ oko časopisa *Mladost* kao i uz refleksije o A. Waldingeru, G. Jenyju, V. Bukovcu, S. Tuciću, E. Kumičiću i A. Tresiću-Pavičiću.

³⁶ Isto pod 35. Vilma Vukelić, str. 53.

³⁷ Isto pod 35. Vilma Vukelić, str. 54.

³⁸ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1993, str. 56.

³⁹ Isto pod 38. Vilma Vukelić, str. 56.

Literatura:

- *200 godina streljaštva u Osijeku: katalog izložbe*, Osijek, Muzej Slavonije, 1984.
- Firinger, Kamilo, *Napoleonovi vojnici u Osijeku*, u: *Osječki zbornik*, br. 1. Osijek, 1942.
- Gačina, Sonja; Ivanković, Grgur Marko, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek, Muzej Slavonije, 1996, str. 545.
- Gucunski, Dragica, *Osječki perivoji i drvoredi*, Osijek, Državni arhiv, 2002.
- Heckmann, Herbert, *Radost blagovanja*, u: *Gordogan*, XII, 34–35, 1991.
- Kečkemet, Duško, *Grad za čovjeka – o dehumanizaciji suvremenog urbanizma*, Zagreb, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1986.
- Malbaša, Marija, *Talijanski prijevod opisa sigetske katastrofe iz g. 1570.*, u: *Osječki zbornik* IV., Osijek, 1954.
- Martinčić, Julio, *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka*, Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2001.
- Matić, Vilim, *Pejačevićev zdenac i kuća Wlaszak*, u: *Secesija u Hrvatskoj*, zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Osijek, 1997.
- Mažuran, Ive, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, Grafika, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Agencija za obnovu osječke Tvrđe, 2000.
- *Osječka slobodnozidarska baština: katalog izložbe*, Osijek, Muzej Slavonije, 2003.
- Sablić-Tomić, Helena, *U osječkom Nutarnjem gradu*, Zagreb – Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2017.
- Sršan, Stjepan, *Gradivo za povijest Osijeka i Hrvatske*, knjiga 21, Osijek, Državni arhiv u Osijeku, 2007.
- Sršan, Stjepan, *Osječki ljetopisi: 1686–1945.*, Osijek, Povijesni arhiv u Osijeku, 1993.
- Vinaj, Marina, *Povijest osječkih novina 1848–1945.*, Osijek, Muzej Slavonije, 1998.
- Vukelić, Vilma, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1993.
- Vukelić, Vilma, *U stiješnjenim granicama*, Osijek, Matica hrvatska, Ogranak Osijek, 1997.
- Woerl's Reisehandbücher: *Führer durch Esseg und Umgebung, Mit Plan der Stadt*, Herausgeben von Leo Woerl in Würzburg, 1893.

- Živaković-Kerže, Zlata, *200 godina streljaštva u Osijeku*, Osijek, Muzej Slavonije, 1984.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Osječke kavane*, u: *Hrvatska revija*, br. 4, 2003.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Svaštice iz staroga Osijeka*, Osijek, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2001.

Helena SABLJIĆ-TOMIĆ & Hrvoje MESIĆ

GENIUS LOCI OF THE INNER CITY OF OSIJEK

To mark a city means to observe it as a certain space. Hence, there is a correlation between the proper reading of its text, the recognition, understanding and mapping of those values that help create and uncover the identity and the actions of the city and individuals. That is a process which enables the comprehension of a genius loci (the spirit of a place). In order for a place to be designated as a City, one has to be acquainted with its ambience, geography and climate and determine it not only by the characteristics of its inhabitants, their abilities and activities but also by their spiritual civic traits. In this paper, the research scope is focused on those semantic spaces which make the Inner City (Fortress) the most urban part of Osijek, exclusively on the formation of civil culture from the point of the liberation of Osijek from the Turks on 29 September 1687 to the demolition of the fortress walls in the period from 1923 to 1926. Namely, military officers, merchants and craftsmen had a unique private time rhythm, which introduces a thesis that the repetition in a civic space is not a routine – it rather transforms an individual habit into a sort of a ritual.

Key words: *Inner City of Osijek (Fortress), the spirit of a place, semantic spaces, private time rhythm*